

Jean Jacques Rousseau – 1. část

Karel Stibral

Pracovní text pro potřeby předmětu Estetické vnímání přírody HEN440 a ENSn4440

Rousseau je dobrou ukázkou, jak v určitém paradigmatu vyrostle svébytná osobnost, opoziční k dosavadnímu trendu, která iniciuje nový přístup – jako tomu bylo s Rousseauovým důrazem na emocionalitu v racionalistickém francouzském osvícenství. Zatímco v sousední Británii mělo osvícenství vždy tyto různé tváře, ve Francii karteziánský racionalismus jednoznačně převažoval. A to mělo následky i v postoji k přírodě, která zde byla stále považována za krásnou převážně v přísně vymezených a pravidelných formách francouzského parku. Na tento odlišný vývoj upozorňuje např. Nicolsonová¹ při výkladu odlišného osudu pojmu vznešena, který byl přitom ve Francii „vzkříšen“ již Nicolasem Boileau-Despréauxem r. 1674 (*L'Art Poétique* a překlad Longina, *Traité du Sublime*). V Anglii bylo podle ní vznešeno již od počátku ve vztahu k přírodě, ve Francii byl ale kladen důraz na jeho spojitost s rétorikou. Zatímco u Angličanů nacházíme již kolem přelomu století zájem o velikost či strhující účinek alpských monumentálních scenérií, ve francouzštině naopak vychází práce esejisty, literárního kritika a válečníka Charlese de Saint-Évremonda (1700) o tom, jak jsou takové nesmírné a obrovité objekty – hory, pralesy, řeky – vždy defektní a nepůsobí nám potěšení. A ještě kolem poloviny 18. století podle Nicolsonové lamentuje Montesquieu nad „destrukcí vznešena“ mezi jeho krajany, dávaje to za vinu „nové karteziánské filosofii, která vše uspořádává podle jasných a zřetelných* pravidel“.²

**Jean Jacques Rousseau ve svém oblíbeném arménském kroji.
Malba Allena Ramsaye z r. 1766.**

* Jasně a zřetelně (rozlišeně) – *clare et distincte* – byl hlavní Descartův požadavek pro pravdivé poznání. Jasná je idea, je-li přítomná, když ji jasně a zřetelně v mysli nazírám (tj. není přítomna pouze ve vzpomínce); zřetelná je idea tehdy, když ji s ničím jiným nesměšuji (Descartes, R.: *Principy filosofie*. Praha: Filosofia 1998, I. XLV-XLVI, s. 46–49).

Příroda kontra civilizace a přirozenost člověka

Východiskem pro Rousseauovo pojetí přírody je její *protikladnost* civilizaci i kultuře a jeho pojetí *lidské přirozenosti*. Skepsi, nevíru, ba odpor vůči civilizaci hlásali již víceméně století někteří evropští básníci, zejm. protestantští, a také někdy vyzývali k návratu do čisté, nezkažené přírody,³ viděli jsme je též u Shaftesburyho o několik dekád dříve. Nikdo tyto myšlenky však nehlásal s takovou silou a přesvědčivostí jako Rousseau. K těmto svým základním tématům se dostal ve formě překvapivé odpovědi na veřejnou soutěž Dijonské akademie, „zda pokrok věd a umění přispěl ke zkažení, nebo očistě mravů“. Rousseau tehdy spatřil oznámení soutěže cestou za uvězněným přítelem Diderotem, padl jako podtat osvícením do stínu dubu a začal psát⁴ – a na všechny otázky odpověděl, jak známo, překvapivě *ne*. Podle jeho *Rozpravy o vědách a uměních* (*Discours sur les sciences et les arts*, 1750) se člověk narodil dobrý a jeho původní život v širé přírodě byl šťastný a dobrý. To, čeho si současná společnost nejvíce cení – civilizace, kultura, věda, umění –, člověka nejenže nepovznáší, ale dokonce ho kazí a přispívá k jeho mravnímu úpadku: „*vědy, literatura a umění věncí železné okovy, jež lidé nesou, trsy květů, dusí v lidech prvotní svobodu, pro kterou byli – jak se zdá – zrozeni, vštěpují lidem lásku k vlastnímu otroctví*“.⁵ Vzpomíná úpadek kulturních národů od Egyptanů přes Řeky po Čiňany, a za vzor dává divocha, silného a zdravého, žijícího v souladu s přírodou a v přírodě (obdobně jako Tacitus vynášel Germány nad zkažené Římany na základě jejich zocelujícího života v přírodě). Jako doklad uvádí Rousseau stále se opakující historii, kdy barbarské národy (Germáni, ale třeba i severoameričtí indiáni), neznalé věd a umění, vždy porazily národy tzv. „vyspělé“ civilizace. Spartané porazili Athény, barbaři vypálili Řím, Frankové si podrobili romanizované Galy atd. Stalo se to podle něj proto, že člověk opustil náruč přírody prisouzenou mu „věčnou moudrostí“ a jeho přepych, rozmařilost i otroctví jsou trestem za pyšné úsilí vystoupit ze šťastné nevědomosti.⁶ Tato lidská touha po vědění, věda (ostatně i touha po umění) – zrozená a současně živící lenivost – jde výslovně přes odpor „vyšších sil“: „*Nechť si národy uvědomí, že nás příroda chtěla uchránit před vědou tak, jako matka vyrve nebezpečnou zbraň z rukou dítěte, že všechna tajemství, jež před námi skrývá, jsou strasti, před nimiž nás chrání, a že námaha, s níž se vzděláváme, není nejmenším z jejích dobrodiní. Lidé jsou zvrhlí. Ještě horší by byli, kdyby se naneštěstí rodili vzdělaní*“.⁷ Bohužel civilizace tyto kroky již učinila a stále se od prvotní přirozenosti vzdaluje: „*je to krásný břeh, vyzdobený toliko rukama přírody, k němuž neustále obracíme zrak a od něž se vzdalujeme jenom s lítostí*“.⁸

Rousseau se stal přes noc slavným a svoje myšlenky rozpracovával dál v *Rozpravě o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi* (*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, 1754). Líčí zde obraz přírodního stavu, který je v zásadě rajský, kdy všichni jsou v podstatě zdraví, protože příroda eliminuje nemocné, panují zde přirozené a jednoduché ctnosti, sexuální vztahy jsou nekomplikované, bez závazků. Lidé podle Rousseaua žili původně izolovaně (asi jako orangutani* – pozn. K.

* Je zajímavé, že na jednom místě se Rousseau ptá, proč se šimpanzovi a orangutanovi upírají práva divokého člověka. Rousseau byl obecně citlivý ke zvířatům a bylo mu odporné ubližování zvířatům i ve

S.), nezávisle, nikomu nepoddáni. Lidé žili svobodně a zdraví si užívali plodů přírody, aniž by si komplikovali život přemýšlením, neřku-li vědami. Rousseau to prohlašuje velmi tvrdě: „[...] většina našich útrap je naším vlastním dílem [...] mohli bychom se skoro všem vyhnout, kdybychom si zachovali prostý, jednoduchý a osamělý způsob života, jaký nám určila příroda. Jestliže nás předurčila ke zdraví, odvažují se tvrdit, že přemýšlení je proti přírodě, a člověk, který přemýšlí, je zvrhlé zvíře.”⁹

Čím více opouštíme původní stav, tím jsme slabší; čím více je lékařství, tím více chorob. Příkladem je mu nejen člověk, ale i jeho domácí zvířata – i na těch je přece vidět, že umělá péče je jen degeneruje.^{**} Což byla též neortodoxní myšlenka, neboť zatím se soudilo, že lidé zvířata zušlechťují. Naopak Rousseau ukazuje, jak kuň, kočka, býk mají „v lese větší vzrůst, jsou mohutnější, silnější a odvážnější než jejich příbuzní v domě”. Podle něj doslova „příroda nakládá se všemi živočichy odkázanými na její péči s takovou láskou, jako by ukazovala, jak je na toto právo žárlivá”.¹⁰ Pokud srovnáme prase divoké s domácím pašíkem či vlka s pudlem či pekinézem, jistě nelze nedat Rousseauovi za pravdu.

Časem však bohužel přišel konec tohoto stavu, a to vznikem soukromého vlastnictví, kdy jednoho člověka napadlo obsadit kus pozemku a označit ho za své vlastnictví („vlastnictví je krádež”) a založil „občanskou společnost”¹¹ – to pak způsobí řetěz zločinů, válek, vražd, lidé se stali chtivými, ctižádostivými a špatnými. Toto téma majetku je pak rozvedeno ve *Společenské smlouvě* (*Du contrat social*, 1762). (Rousseau jako by vůbec neznal nějaký teritoriální pud u zvířat.) Dnes už tento ideální stav lidství nenajdeme, avšak alespoň v nižším stupni je zachován u tzv. divochů.

Nedá se ale říci, že by Rousseau viděl první společnosti zcela negativně, vždyť sám píše, že ze zvyku žít společně se zrodily nejušlechtlejší city, které člověk zná: láska manželská a rodičovská. Při pozorování jiných jedinců vznikly i představy „zásluhy a krásy”, etické a estetické ocenění druhých.¹² Přes všechny násilnosti a krvelačnost jsou pro Rousseaua divoši stále něco víc než jeho současníci. To byla v zásadě značně převratná představa. Divoši byli v tehdejší době považováni až na výjimky za něco podřadného, za bídny stav. Rousseau s tím ale vášnivě nesouhlasí – doposud nikdo tak radikálně nepostavil vlastní civilizaci pod jiné, a dokonce pod „primitivní” kultury. Jednoduchý stav divošství je pro něj „mládím světa”, který mohl přetrvat. Dokud se lidé spokojili se životem v chýších a s jednoduchými nástroji, byl člověk stále ještě spokojený.

jménu vědy. Hájl je právě na základě přítomnosti obdobných emocí jako u člověka. Rozdíl v inteligenci či (ne)schopnosti se zdokonalovat (s výjimkou šimpanze a orangutana) byl ale i pro něj obrovský. Vyzývá, abychom neubližovali zvířeti, protože je citlivé, a nikoli myslící: „citlivost je společná vlastnost zvířete i člověka” (Rousseau, J. J.: „Rozprava o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi”, in: týž, *Rozpravy*. Praha: Svoboda 1989, s. 81).

^{**} Upozorníme jen na to, že v Rousseauově době již byly představy o evoluci v určité formě probírány v tehdejší francouzské biologii. Georges Luis de Buffon, na kterého Rousseau navazuje asi nejvíce, uvažoval o možnostech změn druhů právě degenerací – např. osel vznikl degenerací koně, opice člověka atd., ale i zdokonalením. Přemýšlel i o vlivu klimatu na formy živočichů i o podstatně delší existenci naší planety, než bylo jen oněch asi 6000 let, na které se tehdy odhadovalo stáří Země na základě údajů z Bible.

Joseph Wright of Derby: *Sir Brooke Boothby*, 1781. Boothby byl jedním z Angličanů, kteří přijali Rousseaua při jeho dočasném exilu v Anglii. Na obraze, který ho zobrazuje uprostřed lesního interiéru, prstem ukazuje na hřbet knihy, kde by bylo při bližším pohledu na hřbetu zřetelné jméno autora, kterým je Rousseau. Kniha by měla být výtiskem Rousseauovy autobiografie, kterou Boothby obdržel při návštěvě myslitele ve Francii.

U zdroje Rousseauova obdivu k přírodě je tedy pojetí přírodního člověka jako ideálu lidství. Příroda je matkou i vychovatelkou „původního člověka“ a jako k takové se k ní Rousseau obrací. Myšlenky, že divoši jsou ctnostní a dobří, se pochopitelně objevovaly již dříve,* ale patrně teprve v pozdější době se rodí úvaha, že by divoch žijící v „přírodních“ podmínkách mohl být morálně nadřazený civilizovanému Evropanovi – vyrůstá tak idea tzv. „vznešeného divocha“ (*noble savage, bon sauvage*), která je pravděpodobně poprvé užita anglickým básníkem Drydenem v jeho *The Conquest of Granada* (1672), objeví se ale i u Shaftesburyho.¹³

Takový „vznešený“ a „přirozený“ stav se ovšem stále dle Rousseaua rozkládá – s příchodem vlastnictví se pak stala nezbytnou práce a se vzrůstající úrodou rostlo i lidské otroctví.^{14*} Zvyšuje se nerovnost, která v přírodním stavu prakticky neexistuje.¹⁵

V *Rozpravě o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi* pak Rousseau dále odkrývá naši společnost jako zdroj nesvobody a přetvářky: „*společnost, když přírodní člověk postupně mizí, skýtá zraku moudrého jen shromáždění umělých lidí a strojených vášní, které jsou dílem všech těchto nových vztahů a nemají žádný skutečný základ v přírodě*“.¹⁶ Člověk i „divoch“ mají zcela jiné sklony, co jednoho naplňuje štěstím, druhého uvádí v zoufalství. Zatímco divoch „*touží jen po odpočinku a svobodě, chce*

* Např. už u Kolumba, pak výrazně u obhájců indiánů biskupa Bartolomého de las Casase (1484–1566), který výslovně popisoval Mezoameričany jako Bohem stvořené, „*aby se v prostotě radovali, lživosti a obmyslnosti a zlovůle veškeré prosti jsouce a nectností těmto odkloněni [...] pokorní, trpěliví*“ (Las Casas, B. de: *O zemí indijských pustošení a vyliďňování zpráva nejstručnější*. Praha: Lidová demokracie 1954, s. 19, pův. vyd. *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, 1552.)

* Rousseau také považuje demokracii za lepší státní zřízení než aristokracii a monarchii, protože je blíže přírodnímu stavu. (Rousseau, J. J.: „*Rozprava o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi*“, in: *týž, Rozpravy*. Praha: Svoboda 1989, s. 138.)

jen žít a zůstat zahálčivý, [...] občan žije ve stálé činnosti, potí se, jedná, ustavičně se stará, aby našel zaměstnání ještě namáhavější, pracuje až do úpadu a spěchá vstříc smrti, jen aby se udržel naživu, nebo se vzdává života, aby získal nesmrtelnost. Dvoří se velkým, které nenávidí, a bohatým, jimiž pohrdá, nevyhýbá se ničemu, aby se mu dostalo cti jim sloužit. Chlubí se pilně svým ponížením a jejich protekcí, je hrdý na své otroctví [...].”¹⁷

Podle Rousseaua divoch žije pro sebe, zatímco člověk společenský vždy jen pro svět, musí se stále „jevit“. Zatímco (syty) divoch žije v míru s celým světem, ve společnosti není chvilka klidu. Čím jsou potřeby méně přirozené a nutné, tím se zvětšuje hlad po nich. Tzv. civilizovaný člověk otevřel podle Rousseaua spoustu nových „bran bolesti a smrti“!¹⁸

Přírodní národy i krajina, ve které žijí, jsou najednou vnímány novými očima – ať jsou to indiáni Severní Ameriky, kde tehdy Francie měla své kolonie, nebo domorodci tropických krajů. Asi nejznámějším příkladem je Bougainvillova cesta na Tahiti (1766–69), která založila pověst Tahiti jako ráje na zemi, kde existuje pod blankytným tropickým nebem a ve štědrosti tropické přírody kultura žijící prostě a plná lásky polonahých Tahitánek. Co na tom, že tu byli námořníci pouhých osm dní a že již Bougainville sám – mimochodem přírodovědec a matematik – si uvědomil, že tento ráj má i stíny v podobě sociálních nerovností nebo válek.*

I když už Bougainville viděl negativní stránky tahitského ráje, jeho líčení těchto „nejkrásnějších krajů světa“¹⁹ jako by alespoň částečně potvrdzovalo ideje Jeana Jacquese Rousseaua a založilo „mýtus“ Tahiti a vůbec tichomořských ostrovů.

Evropané sem vlastně znovu lokalizovali svůj ráj (ono těch lokalizací bylo pochopitelně víc) a směřovali sem cesty i pozdější evropské elity – od spisovatele Stevensona přes malíře Gauguina v 19. století až po Heyerdahla ve 20. století. Sám Rousseau po tropické přírodě sice necestoval, ale k obdivu k přírodě se určitě nedostal pouze „od stolu“, četbou cestovatelů a sněním či přemýšlením o cizích krajích. Ostatně, vždy zdůrazňoval nedůvěru k četbě, stejně jako prioritu citu před rozumem. Rousseau po těžkém mládí bez matky již v šestnácti letech odešel z domova a toulal se venkovem, spal „pod širákem“ i u venkovanů, současně prožíval zvraty v citovém i náboženském životě (velkou učitelkou mu byla o několik let starší paní de Warens). Zažil znechucení Paříží i „vysokou“ společnost, útky na venkov inspirované reálnými tlaky i stihomamem. Jeho vypjatá emotivnost, psychická labilita i zdravotní problémy často šly značně za hranice „normality“ i „přirozenosti“ (včetně toho, že všech pět svých dětí dal do útulku). Přesto se tu v díle jedné osobnosti vynořilo pro Evropu opravdu nové vysoké a komplexní ohodnocení přírody. Ohodnocení ale takové, které se těžko vejde do analytického rozboru a obsahuje někdy řadu protimluvů. Je vyjadřováno různým jazykem nejen ve formě esejů, jako byly *Rozpravy*, ale i (až obsedantně) podrobných životopisných črt (*Vyznání* – *Les*

* I on ostatně sdílel částečně Rousseauův pohled na vývoj společnosti, když píše např. o vzniku násilností a neřestí při životě skupiny větší než rodina a postupující „civilizaci“. Ovšem stejně jako Rousseau se domnívá, že takto se zrodily i ctnosti teprve v průběhu civilizace. (Bougainville, L.-A.: *Cesta královské fregaty Vzdorná a flauty Hvězda kolem světa*. Praha: Orbis 1955, s. 87.)

Confessions, 1770, publ. 1782; *Procházky samotářského chodce – Les rêveries du promeneur solitaire*, 1782), pedagogického spisu (*Emil čili O výchově – Émil*, 1762) či románu (*Julie aneb Nová Heloisa – Julie, ou la nouvelle Héloïse*, 1761). Rousseau cíleně nepíše pouze filosofická pojednání, zcela ve smyslu jeho přesvědčení, že chce působit především na náš cit, nikoliv náš rozum. Jak vkládá do úst své hrdince Julii: „Marně vzpomínám si na všechno to zbytečné povídání, kterým filosofie baví lidi ničeho necítící. Nevzbuzuje ve mně již nižádné úcty a cítím, že jí pohrdám.“²⁰

Hubert Robert: *Náhrobek Jeana Jacquese Rousseau na ostrůvku v zahradách Ermenonville*, Jedno z mnoha zobrazení tohoto bez nadsázky kultovního místa.

Poznámky:

¹ Nicolson, M. H.: *Mountain Gloom, Mountain Glory. The Development of the Aesthetics of the Infinite*. Ithaca, NY: Cornell University Press 1959, s. 31.

² Tamtéž, s. 32.

³ Woźniakowski J.: *Góry niewzruszone. O różnych wyobrażeniach przyrody w dziejach nowożytnej kultury europejskiej*. Warszawa: Czytelnik 1974, s. 249.

⁴ Rousseau, J. J.: *Vyznání I. Mládí*. Praha: J. Albert 1929.

⁵ Rousseau, J. J.: „Rozprava o vědách a uměních neboli o tom, zda obnova věd a umění přispěla k očistě mravů“, in: *týž, Rozpravy*. Praha: Svoboda 1989, s. 50.

⁶ Tamtéž, s. 59.

⁷ Tamtéž.

⁸ Tamtéž, s. 65.

⁹ Rousseau, J. J.: „Rozprava o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi“, in: týž, *Rozpravy*. Praha: Svoboda 1989, s. 90.

¹⁰ Tamtéž, s. 115.

¹¹ Tamtéž.

¹² Tamtéž, s. 119–120.

¹³ Viz též např.: „Noble Savage“, in: *Wikipedia*, na: http://en.wikipedia.org/wiki/Noble_savage; též Aldridge, A. O.: „Primitivism in the Eighteen Century“, in: *Dictionary of the History of Ideas*, na: <http://etext.lib.virginia.edu/cgi-local/DHI/dhi.cgi?id=dv3-73>.

¹⁴ Rousseau, J. J.: „Rozprava o původu a příčinách nerovnosti mezi lidmi“, in: týž, *Rozpravy*. Praha: Svoboda 1989, s. 122.

¹⁵ Tamtéž, s. 145.

¹⁶ Tamtéž, s. 144.

¹⁷ Tamtéž.

¹⁸ Tamtéž, s. 152.

¹⁹ Bougainville, L.-A.: *Cesta královské fregaty Vzorná a flauty Hvězda kolem světa*. Praha: Orbis 1955, s. 117, obdobně např. s. 109.

²⁰ Rousseau, J. J.: *Julie aneb nová Heloisa* III. Praha: J. Pelcl 1912, s. 491.